

ONTWERP OMGEVINGSVISIE

In werkenber Fryslân, klear foar de takomst

Versie 0

Bijlagen

Overzicht

Bijlage 1: Ruimtelijke principes in de praktijk.....	3
1. Inleiding	3
2. De ruimtelijke principes	4
3. Verankering van de ruimtelijke principes.....	9
Bijlage 2: Participatieverslag	10
Bijlage 3: Samenvatting van de Leefomgevingsfoto & resultaten OER.....	12
Bijlage 4: Van provinciaal belang	17
Bijlage 5: Begrippenlijst	19

Bijlage 1: Ruimtelijke principes in de praktijk

1. Inleiding

Ruimtelijke principes vervullen een belangrijke rol in het maken van keuzes bij ruimtelijke ontwikkelingen. Ze dienen als inspiratiebron en handreiking om opgaven, waaronder transities, in zowel drukbevolkte als kwetsbare gebieden richting te geven en te borgen. Ze bieden een helder, integraal kompas voor het maken van keuzes. Dit in een context van schaarse ruimte, tegenstrijdige belangen en urgente maatschappelijke opgaven. Ruimtelijke principes hebben dan ook de volgende, verschillende functies:

- **Kompas en handreiking**
Ze geven richting aan de gewenste langetermijnvisie en de fundamentele waarden voor de inrichting van de fysieke ruimte. Ze zorgen ervoor dat we alle thema's, waaronder economie, infrastructuur, mobiliteit, natuur, landbouw, wonen en energie, zien als onderdelen van één groter, samenhangend geheel;
- **Keuzekader**
Ze helpen bij het prioriteren van opgaven en het maken van scherpe ruimtelijke keuzes, door aan te geven waar functies wel, niet, of onder voorwaarden waar hun beslag kunnen krijgen;
- **Basis op orde**
Principes zoals 'water en bodem sturend' (bodem- en watersysteem als basis voor ruimtelijke ontwikkeling) garanderen dat we ecologische en fysische systemen in stand houden. Maar ook dat we onze basiskwaliteiten, zoals waterbeschikbaarheid, energievoorziening, infrastructuur, milieukwaliteit, natuur en voedselvoorziening, landschap en erfgoed op orde brengen en houden. Zo voorkomen we dat we problemen afwentelen op toekomstige generaties en/of andere gebieden;
- **Brede welvaart**
Ze borgen dat niet alleen economische belangen, maar ook de leefbaarheid, de gezondheid en het welzijn van alle inwoners voorop staan;
- **Gedeelde waarden**
Door ze expliciet te formuleren, creëren we een transparant kader voor samenwerking. Dit versterkt het vertrouwen en het draagvlak bij inwoners, ondernemers en gebiedspartners;
- **Afweging**
Ze helpen bij een rechtvaardige verdeling van de waardevolle ruimte en de bijbehorende lusten en lasten. Ze vormen het gereedschap om bij concrete projecten en initiatieven het gewenste maatwerk te verrichten binnen de algemene kaders van deze Omgevingsvisie.

Bovendien gebruiken we de ruimtelijke principes bij de beoordeling van plannen, projecten en gebiedsprocessen. Ze geven aan of een voorgenomen ontwikkeling daadwerkelijk bijdraagt aan de overkoepelende doelen.

- **Conformiteit**
Elk voorgesteld project in de fysieke leefomgeving - bijvoorbeeld de aanleg van nieuwe natuur, het aanpassen van agrarische bedrijfsvoering of woningbouw - beoordelen we aan de principes. Voldoet het aan het principe van 'klimaatbestendig'? Draagt het bij aan de 'Friese identiteit'? Toepassen van de ruimtelijke principes doen we uiteraard met 'gezond verstand', afhankelijk van de ruimtelijke impact van plannen en projecten;
- **Multifunctionaliteit**
Een principe als 'meervoudig ruimtegebruik' geeft aan of oplossingen voldoende functies combineren om de schaarse ruimte optimaal te benutten en monocultuur te voorkomen;
- **Integrale blik**
Ruimtelijke principes dwingen partijen om de interactie en samenhang tussen de verschillende opgaven onder de loep te nemen. Ze voorkomen sectorale maatregelen zonder oog te hebben voor de gevolgen voor bijvoorbeeld waterkwaliteit of leefbaarheid;
- **Duurzaam:**
Ruimtelijke principes geven aan of keuzes toekomstbestendig zijn en niet leiden tot onomkeerbare schade;
- **Afwegingskader**
Ruimtelijke principes functioneren als een praktisch afwegingskader bij besluitvorming, vooral in de beginfase van de ruimtelijke puzzel.

Kortom, bij de complexe en integrale ruimtelijke opgaven in de fysieke leefomgeving zorgen de ruimtelijke principes voor samenhang, duurzaamheid en een gedragen, toekomstbestendige inrichting van Fryslân.

2. De ruimtelijke principes

Meervoudig en zuinig ruimtegebruik

De grote ruimteclaims, afgezet tegen de beperkt beschikbare ruimte, maken het noodzakelijk dat we met z'n allen de Friese ruimte doelmatig en slim benutten en verspilling van ruimte tegengaan. We dagen initiatiefnemers en planontwikkelaars uit om hiervoor al hun creativiteit en energie aan te wenden. Dit principe betekent bijvoorbeeld dat bij planontwikkeling van meet af aan rekening wordt gehouden met mogelijkheden tot het combineren van functies en het (her)gebruiken van (karakteristieke) gebouwen en locaties.

Vragen die we bij de planontwikkeling stellen zijn:

- In hoeverre kan het initiatief aansluiten bij dit ruimtelijke principe?
- Onderzoek voorafgaand of er beperkingen in de bestemmingen of functietoedelingen zijn die multifunctioneel gebruik in de weg staan.
- Zijn er combinaties mogelijk met andere ruimtelijke plannen?
- Kunnen leegstaande en/of karakteristieke gebouwen en locaties opgenomen worden in de planvorming?
- Welke mogelijkheden zijn er om functies te combineren ('meervoudig ruimtegebruik')?
- Zijn er mogelijkheden voor tijdelijk ruimtegebruik, met als vertrekpunt dat de locatie, na tijdelijke inrichting, geschikt is voor ander gebruik?
- Welke mogelijkheden zijn er om de levenscyclus-aanpak (goed aan te passen naar levensfase) in te brengen?
- Is de gekozen locatie de meest geschikte of biedt een andere locatie betere kansen voor meervoudig en zuinig ruimtegebruik?

Voor ons als provincie geldt:

- Ga bij zowel nieuwe als lopende gebiedsprocessen en -programma's na welke combinaties mogelijk zijn.

Ruimtelijke kwaliteit als ontwerpbasis

Ruimtelijke kwaliteiten vormen het vertrekpunt voor inpassing van nieuwe ontwikkelingen. Wat zoveel wil zeggen dat ze voortbouwen op bestaande kwaliteiten en deze waar mogelijk versterken. Ook kan er sprake zijn van een doorontwikkeling in de vorm van nieuwe kwaliteiten. Daarmee verbinden we verleden, heden en toekomst samenhangend en herkenbaar met elkaar. Afhankelijk van aard en schaal van de ontwikkeling kan er sprake zijn van inpassen van de ontwikkeling, aanpassen van een gebied of van een transformatie.

Toepassing van dit principe start dan ook met een analyse van zowel de opgave als van het gebied. De lagenbenadering helpt bij het bepalen van de juiste plek voor nieuwe ontwikkelingen, waardoor deze goed tot hun recht komen, ook op lange termijn, en optimaal bijdragen aan andere functies.

Bij elke ontwikkeling – of het nu gaat om woningbouw of dijkversterking - staat de volgende vraag centraal: hoe draagt het bij aan de kwaliteit van de omgeving? Maar ook: kunnen we andere ontwikkelingen ermee verbinden? Zo kunnen we oude waterlopen of landschapsstructuren inzetten voor klimaatadaptatie en biodiversiteit. Vrijkomende boerderijen, kerken en industrieel erfgoed bieden op hun beurt kansen voor nieuwe ruimtebesparende en sociaaleconomische functies. Niet in de laatste plaats draagt ruimtelijke kwaliteit bij aan het welzijn van inwoners en het woon- en vestigingsklimaat van de provincie.

Vragen die we bij planontwikkeling stellen zijn:

- Waar ligt de locatie waar de ontwikkeling plaatsvindt? Kijk daarbij niet alleen naar de plek zelf, maar (vooral) ook naar de ruimtelijke en/of culturele kwaliteiten en de identiteit van het gebied.
- Welke ruimtelijk beleid is er met betrekking tot het gebied? Neem daar kennis van. Breng de gebiedskwaliteiten in kaart, zodat daar in een vroegtijdig stadium rekening mee wordt gehouden.
- Hoe komen de kwaliteiten, de kenmerken en de identiteit van het gebied tot uiting in de planontwikkeling?
- Wat zijn de mogelijkheden voor inpassing, aanpassing en transformatie? En hoe komen die terug in de planontwikkeling?
- Welke kansen zijn er om waarden te versterken en hoe kunnen die worden benut?

Voor ons als provincie geldt:

- Wees rolbewust. Stel bij inpassing bijvoorbeeld de vraag of de provincie wel betrokken hoeft te zijn?

Beknopte checklist ruimtelijke/omgevingskwaliteit

Sturend:

water (veilig, voldoende en schoon);

bodem (schoon).

Rekenschap:

natuur- en landschapskwaliteit;

donkerte, stilte en ruimte;

milieu;

gebruikswaarden gebied.

Instrumenten:

Grutsk op 'e Romte (kwaliteit van de ruimte);

FAMKE (archeologie, bodemkwaliteit) en Cultuurhistorische Kaart Fryslân;

natuurbeheerplan;

landschapstypenkaart;

landschapsbiografieën;

Opgaven koppelen en verbinden

Bij het ontwikkelen van projecten stimuleren we dat er wordt bijgedragen aan meerdere opgaven en ambities. Variërend van natuur-inclusief ontwerpen, water-robust inrichten en bouwen tot het meenemen van bijdragen aan de energietransitie, circulaire economie, werkgelegenheid en de landschapskwaliteit. We sluiten daarbij aan bij trends als maatschappelijk ondernemen en het realiseren van nieuwe verdienmodellen. Bovendien stimuleren we een integrale planontwikkeling. Dergelijke 'plussen' kunnen reden zijn om gemotiveerd van het beleid - of van een regel - af te wijken.

Vragen die we bij planontwikkeling stellen zijn:

- Sluit het initiatief aan bij de ambitie(s) van de provincie?
Bekijk hiervoor de Omgevingsvisie en bijbehorende programma's.
- Zijn er mogelijkheden om verschillende opgaven integraal aan te pakken?
Neem hiervoor contact op met de provincie om dit samen te onderzoeken
- Welke opgaven of doelen kunnen meegenomen worden?
- Kan de ontwikkeling bijdragen aan de provinciale ruimtelijke en maatschappelijke opgaven?
- Klimaatadaptatie: waterberging, voldoende hoog bouwen, peilverhogen.
- Energietransitie: energie besparen, energie opwekken en CO2 vastleggen.
- Herstel biodiversiteit: natuurinclusief ontwerpen, meeliften van kwetsbare soorten.
- Basis op orde: goede bodem-, lucht- en waterkwaliteit, herstel van landschapselementen.
- Leefbaar, vitaal en bereikbaar: economische positie van de regio, circulaire economie, leefbaarheid, (culturele)orzieningen en bereikbaarheid.
- Kunnen ambities met elkaar worden verbonden?
- Wordt een optimale balans gevonden tussen leefbaarheid en concurrentiekracht of tussen beschermen en ontwikkelen of tussen productie en gezondheid?
- Dient de ruimtelijke ontwikkeling bijvoorbeeld ook:
 - culturele doelen;
 - de gezondheid;
 - de veiligheid.

Bijdragen aan brede welvaart voor een gezonde en veilige leefomgeving

Het provinciale streven is dat elke ruimtelijke, economische, ecologische of sociaal-culturele ontwikkeling bijdraagt aan de brede welvaart van Fryslân. Door gezondheid en veiligheid vroegtijdig mee te nemen in planvorming boeken we veel gezondheidswinst. Vooral preventief. In een gezonde, fysieke leefomgeving voldoet de milieukwaliteit minimaal aan wettelijke normen. Denk daarbij aan schoon (drink)water, frisse lucht, gezonde bodem, donkerte, stilte en weinig hinder, maar ook aan droge voeten, veilige wegen en een veilige omgeving. Er is veel kennis beschikbaar over de invloed van de fysieke leefomgeving op onze gezondheid en veiligheid. Met dit principe passen we deze kennis in de praktijk toe, zodat de gezondheidswinst maximaal is. Bij alle (ruimtelijke) keuzes/ontwikkelingen wegen we mogelijke gezondheidseffecten dan ook mee.

Vragen die we bij planontwikkeling stellen zijn:

- Draagt het initiatief bij aan de brede welvaart? En zo ja, op welke wijze?
- Hoe wordt voorkomen dat de ontwikkeling negatieve gevolgen heeft voor bewoners en toekomstige generaties?
- Is er ook voldoende aandacht voor het voorkomen van schade en verontreiniging?
- Welke bijdrage kan de ontwikkeling leveren aan een veiliger en gezonder Fryslân?
- Zijn er ook mogelijkheden om (andere) initiatieven die gezondheid en veiligheid verbeteren mee te nemen in – of te koppelen aan – het initiatief. Denk aan sport- en recreatieve voorzieningen en het faciliteren voor ouderen en/of mensen met een beperking.

Klimaatbestendig en voorbereid op toekomstige omstandigheden

Dit principe betekent dat de ruimtelijke ordening vanuit de onderste laag van water en bodem wordt opgezet, om vervolgens naar boven te werken. Bij het ruimtelijk ontwerpen en inrichten baseren we functies en ruimtegebruik dus in de eerste plaats op de mogelijkheden die natuurlijk water- en bodemsysteem biedt. Zodoende sluiten netwerken en landgebruik beter aan op de mogelijkheden en beperkingen van het water- en bodemsysteem. Soms ontkomen we echter niet aan technische ingrepen. In die gevallen wordt er voor de meest duurzame en innovatieve oplossingen gekozen.

Vragen die we planontwikkeling stellen zijn:

- Is het initiatief bestand tegen klimaatrisico's zoals wateroverlast, droogte of hittestress? Is er voldoende ruimte voor wateropvang en voldoende schaduw door bomen?
- Worden natuurlijke systemen benut voor klimaatadaptatie?
- Is het ontwerp flexibel en toekomstgericht, zodat het kan meebewegen met veranderende omstandigheden?
- Wordt er rekening gehouden met de ontwikkeling van het gebied op de lange(re) termijn? Denk aan bodemdaling of veranderende waterhuishouding.
- Zijn er maatregelen getroffen voor waterberging, infiltratie en/of verkoeling?
- Is veiligheid van inwoners gewaarborgd? Hoe is meerlaagsveiligheid (zie kader) meegenomen in de planontwikkeling?

Voor ons als provincie geldt:

- We trekken hierin samen op met Wetterskip Fryslân.

Meerlaagsveiligheid

Onder waterveiligheid valt ook meerlaagsveiligheid. Dat zijn verschillende soorten maatregelen die de kans op een overstroming of de gevolgen van een overstroming verkleinen.

- Met preventieve maatregelen, denk aan dijkverzwaring en bouwen op klimaatdijken, voorkomen we dat overstroming plaatsvindt.
- Met beperkende maatregelen, houden we de gevolgen beperkt. Dat kan bijvoorbeeld door in de ruimtelijke ordening gebruiksfuncties te scheiden, te clusteren en/of te combineren in overstroombare gebieden. Maar ook de aard van de bebouwing, de aanleg van vitale functies en de wegeninfrastructuur (evacuatie- en vluchtroutes, toegankelijkheid van hulpverleningsdiensten) zijn belangrijk.
- Crisisbeheersing: maatregelen die de gevolgen beperken bij een (dreigende) overstroming.

Niet afwentelen op toekomstige generaties of elders

We mogen de gevolgen van keuzes niet afwentelen op anderen of op andere gebieden. Met dit principe dragen we bij aan een rechtvaardigere, inclusieve en duurzamere samenleving. Nu en in de toekomst.

Vragen die we planontwikkeling stellen zijn:

- Worden negatieve effecten voorkomen, beperkt of gecompenseerd?
- Is het initiatief circulair en duurzaam in materiaalgebruik, energie en grondstoffen?
- Is het initiatief gericht op de lange termijn?
- Wordt er verantwoordelijkheid genomen voor de ecologische, sociale en economische impact op de lange termijn?
- Is er sprake van lokale inpassing?
- Worden lasten verplaatst naar andere gebieden?
- Draagt het initiatief bij aan een robuuste en veerkrachtige leefomgeving voor toekomstige generaties?

3. Verankering van de ruimtelijke principes

De ruimtelijke principes maken duidelijk waar de provincie voor staat en hoe we de opgaven zo goed mogelijk een plek in de ruimte gaan geven. Daarbij hebben we oog voor proportionaliteit en kosten versus baten. Duidelijk en transparant is wat we belangrijk vinden. De principes fungeren als gemeenschappelijke taal tussen provincie, gemeenten, Wetterskip Fryslân en maatschappelijke partners. Dit vereenvoudigt de gebiedsgerichte samenwerking het maken van integrale keuzes.

We verankeren de ruimtelijke principes in onze Omgevingsprogramma's en brengen ze in bij gebiedsgericht werken. We zorgen ervoor dat ze worden meegenomen en - gewogen in participatie en co-creatie processen.

We gebruiken de ruimtelijke principes idealiter aan de voorkant van processen, als onderdeel van het gesprek over initiatieven in de fysieke leefomgeving. Maar ook voor de beoordeling van ruimtelijke plannen en projecten, subsidies en vergunningen.

Door de principes onderdeel van de beleidscyclus te maken - en door te laten werken in bestuurlijke rapportages en begrotingen - zijn ze ook ambtelijk en bestuurlijk geborgd.

Tot slot zullen we de ruimtelijke principes periodiek monitoren, evalueren en eventueel bijstellen of aanscherpen als dat nodig is.

Bijlage 2: Participatieverslag

In een dialoog met de samenleving is met heel veel mensen en organisaties gesproken over de stand van de Friese leefomgeving en de opgaven en kansen die op de provincie afkomen. Onderstaand een opsomming van de voornaamste punten van zorg waaraan de deelnemers uiting gaven:

- Het tekort aan woningen in zowel steden als dorpen. Starters hebben woningen nodig om hun leven op te kunnen bouwen. Ook ouderen hebben grote behoefte aan geschikte woningen, in combinatie met zorg. Wees daarin creatief en kijk naar alle mogelijkheden, zoals doorstroming, woningsplitsing en woningdeling. En hef belemmerende regels op;
- De schaarse woonruimte voor jongeren. Woonruimte is niet alleen nodig om hen te huisvesten, maar ook om ze vast te houden en dorpen leefbaar te houden;
- Zorgen die er zijn over de beschikbaarheid en bereikbaarheid van voorzieningen, zoals huisartsen, scholen, openbaar vervoer en winkels;
- Een goed perspectief voor de landbouw. Niet alleen in relatie tot bestaans- en voedselzekerheid, maar ook rekening houdend met natuurherstel en zoetwaterbeschikbaarheid. Benoem de afhankelijkheden;
- Het belang van identiteit, leefbaarheid, gezondheid en veiligheid bij alle veranderingen in de leefomgeving;
- De kwaliteit van natuur, landschap en milieu, ook van belang voor recreatie en toerisme. Zet in op systeemherstel, ook vanuit de *Europese Natuur Herstel Verordening*;
- Zorgen zijn er over het gebruik van (chemische) gewasbeschermingsmiddelen en andere milieuvreemde stoffen zoals PFAS.

De onderstaande oplossingsrichtingen kwamen daarbij naar voren:

- Maak als provincie duidelijke keuzes en geef aan waar je naar toe wilt werken met partijen. Neem als provincie je verantwoordelijkheid als de urgentie, het belang en de gewenste kwaliteit van een opgave daarom vragen;
- Geef tegelijk speelruimte aan initiatieven en oplossingen vanuit de samenleving. Sluit aan bij de energie, creativiteit, kennis en kunde van onderop. Stel vooraf wel duidelijke kaders vast;
- Houd ook bij de grote opgaven (zoals energietransitie en klimaat-adaptatie) contact met oplossingen van onderop, en zoek betrokkenheid van bewoners, ondernemers en organisaties in het gebied. Let daarbij op haalbaarheid en betaalbaarheid en geef aandacht aan uitvoering;
- Let op de schaal en herkenbaarheid van gebieden, hoe groot de opgaven ook zijn. Mensen hechten aan behoud van de menselijke maat en de identiteit van het landschap;
- Neem gezondheid en veiligheid vroegtijdig en integraal mee. De fysieke leefomgeving kan hieraan in veel opzichten een wezenlijke bijdrage leveren;

- Bied ruimte om per gebied tot integrale oplossingen te komen. Zo is voor de Waddeneilanden een eigen aanpak gewenst, met ruimte voor eigen energievoorziening en passende woningbouw;
- Onderken dat er in sommige gebieden meerdere opgaven spelen;
- Veel zaken houden niet op bij de grenzen van Fryslân, zoals verzorgingsgebieden, hydrologie, energie, mobiliteit en economie. Laat dit ook op de kaarten zien. En zet waterkwaliteit, stikstofcontouren, drinkwaterrisicogebieden op de kaart;
- Maak verbreding en verweving van functies gemakkelijker, bijvoorbeeld van natuur en landbouw of rond hergebruik van boerenerven en monumenten. Ondersteun dit met subsidies en grondbeleid.

Bijlage 3: Samenvatting van de Leefomgevingsfoto & resultaten OER

Algemeen beeld

De sociaaleconomische aspecten (welzijn, sociale samenhang, economie, bereikbaarheid, recreatie) scoren in de huidige situatie over het algemeen redelijk tot goed. Ook de trend richting 2050 bij voorzetting van huidig beleid is neutraal tot (zeer) goed. Hieruit blijkt de gunstige score van Fryslân op brede welvaart. Economie en verdienvermogen verdienen wel aandacht. Wonen en bereikbaarheid scoren minder gunstig en ook voor de toekomst zijn dit punten van zorg.

Het beeld voor de fysiek-natuurlijke aspecten van de leefomgeving is in het algemeen minder positief. Met de biodiversiteit en de staat van natuurgebieden gaat het slecht, zij het dat er op onderdelen ook verbeteringen zijn. Een kentering naar een positieve trend lijkt niet waarschijnlijk, tenzij extra beleid en maatregelen worden ingezet. Fryslân is nog niet goed voorbereid op het veranderende klimaat; voor de toekomst zijn aanvullende maatregelen nodig. Diverse milieukwaliteiten (met name water en bodem) staan onder druk, hoewel Fryslân qua hinder, luchtkwaliteit en veiligheid/ gezonde leefomgeving in verhouding tot andere landsdelen redelijk positief scoort. Er is nog geen duidelijke daling in de uitstoot van broeikasgassen, hoewel richting 2035 en 2050 wel een afname is te verwachten. Landschap en cultuurhistorie zijn achteruit gegaan; voor de toekomst is echter een (licht) stijgende trend te verwachten (m.u.v. archeologie).

Al met al zijn er voor de Friese leefomgeving naast diverse positieve punten ook diverse punten van zorg, met name voor de toekomst. Dit rechtvaardigt een extra beleidsinzet voor de urgente hoofdpunten waar Fryslân voor staat. Hieronder staan, geordend naar thema, de belangrijkste conclusies voor de huidige situatie en de referentiesituatie bij voortzetting van het huidige beleid.

Milieukwaliteit en gezondheid

- De huidige en toekomstige situatie voor luchtkwaliteit wordt beoordeeld als goed;
- Rond de rijkswegen, provinciale wegen en de militaire vliegbasis wordt de geluidhinder als zeer slecht betiteld. Daarbuiten is de geluidssituatie goed;
- Sinds 2000 is er een positieve trend in de milieugezondheidsrisico's (lucht, geluid, geur). Per saldo resulteert een neutrale beoordeling van de milieugezondheidsrisico's voor de huidige situatie en (licht) positief voor de referentiesituatie;
- De huidige situatie voor gezond gedrag wordt als matig beoordeeld;
- In de referentiesituatie is de kans op verslechtering van de gezondheid van inwoners in Fryslân aanwezig; hierin zit echter een grote onzekerheidsmarge.

Veiligheidsrisico's

- De huidige situatie m.b.t. veiligheidsrisico's (overstromingen, aardbevingen, natuurbranden, externe veiligheid, verkeersveiligheid) is goed tot redelijk/ matig en voor verkeersveiligheid slecht;
- Voor de referentiesituatie is sprake van een (licht) negatieve trend, m.u.v. externe veiligheid (blijft waarschijnlijk goed).

Klimaat(adaptatie)

- Er is nog geen duidelijke daling in de uitstoot van broeikasgassen; de huidige situatie wordt als negatief beoordeeld. In Fryslân zorgen de ontwatering van veenweidegebieden en de landbouw voor de grootste uitstoot van broeikasgassen;
- De referentiesituatie (2035, 2050) voor de reductie van broeikasgasemissies is matig tot redelijk/ overwegend goed;
- Voor de huidige situatie kan de impact van klimaatverandering op Fryslân (qua hitte, droogte, verzilting) als slecht worden beoordeeld;
- De referentiesituatie voor hitte, droogte en verzilting geeft een bandbreedte van het huidige niveau (redelijk/ matig tot slecht) met een afnemende trend;
- De situatie met betrekking tot waterschade in Fryslân is verslechterd. De maatregelen m.b.t. wateroverlast zullen niet alle negatieve gevolgen van klimaatveranderingen kunnen tegengaan; de situatie zal in 2050 slechter worden;
- Niet alle negatieve gevolgen van klimaatveranderingen kunnen worden tegengegaan; in de referentiesituatie zal in 2050 naar verwachting niet aan de ambities worden voldaan.

Natuurlijke systemen

- De huidige situatie voor bodem en ondergrond is als matig beoordeeld;
- De veranderingen op het gebied van verzuring en vermesting zijn in sterke mate afhankelijk van het beleid op dit gebied;
- De bodemdaling vindt met name plaats in het veenweidegebied en is naar verwachting het sterkst in de laagveengebieden in het zuidwesten van de provincie;
- In de referentiesituatie wordt voor bodem en ondergrond een redelijke tot matige score aangehouden;
- In de huidige situatie worden kwantiteit en kwaliteit van grondwater als redelijk beoordeeld;
- Voor de beoordeling van de referentiesituatie voor de kwantiteit en kwaliteit van het Friese grondwater is een grote onzekerheidsmarge aangehouden. Verbeteringen of verslechtingen zijn mogelijk pas na 2050 zichtbaar;
- De kwantiteit en kwaliteit van het Friese oppervlaktewater staan onder druk. De uitvoering van KRW-maatregelen draagt bij aan de verbetering van de chemische en ecologische kwaliteit van het oppervlaktewater;
- Op basis van de uitvoering van het maximale maatregelenpakket worden de ecologische doelen voor waterkwaliteit niet voor 2027 gehaald. Met name de fosfaatbelasting vormt een kritiek punt in het behalen van de doelen;
- Voor de referentiesituatie kwantiteit en kwaliteit van oppervlaktewater is er per saldo kans op voortzetting van de huidige trend door toenemende tekorten en verzilting en verbetering van de chemische en ecologische kwaliteit, met een brede onzekerheidsmarge omdat er zowel kans is op verbetering als verslechtering;
- De geluidskwaliteit in stiltegebieden staat onder druk. De lichtemissie in Fryslân is in de afgelopen jaren gestaag afgenomen. Per saldo is de huidige situatie licht positief/ stabiel;

- De geluidsdruk op stiltegebieden en de lichthinder zullen door toename van menselijke activiteiten naar verwachting toenemen. De beoordeling van de referentiesituatie richting 2050 is neutraal tot slecht.

Natuur

- In de afgelopen decennia is de biodiversiteit sterk gedaald door versnippering, verdroging, verzuring en vermesting. De laatste jaren is een kentering in deze daling zichtbaar, onder meer door inrichting en beheer van (agrarische) natuurgebieden. Weidevogelpopulaties in reguliere landbouwgebieden blijven gestaag afnemen. De verschillende indicatoren tezamen duiden op een slechte staat van biodiversiteit in Fryslân;
- Bij voortzetting van huidig beleid is er, ondanks de geplande inspanningen, kans op verslechtering van de biodiversiteit. Gezien de huidige trends en ontwikkelingen wordt de kans op significante verbetering gering geacht. Daarom een bandbreedte in de referentiesituatie: van voortgaande verslechtering tot lichte verbetering;
- Over het algemeen is de huidige staat van de natuurgebieden in Fryslân slecht. Met het huidige tempo zal de resterende opgave voor het NNN niet voor 2027 gerealiseerd zijn. Daarnaast is er vanuit de instandhoudingsdoelstellingen voor VHR-soorten behoefte aan extra uitbreiding van het NNN; in het huidige beleid is daar geen rekening mee gehouden. Er is in de referentiesituatie een grote kans op verslechtering van de natuurgebieden in Fryslân;
- De verbondenheid van leefgebieden is in de afgelopen decennia toegenomen. Met name de ontwikkeling van het NNN heeft hieraan sterk bijgedragen;
- Er zijn nog geïsoleerde natuurgebieden en niet alle watergangen zijn goed bereikbaar voor vissen. De huidige situatie is matig tot licht positief. Voor de verbondenheid van leefgebieden wordt in de referentiesituatie een grote onzekerheidsmarge aangehouden, van negatief tot licht positief.

Landschap, cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit

- De huidige situatie rond landschap en cultuurhistorie/ erfgoed wordt als matig beoordeeld, met een dalende lijn sinds de eeuwwisseling;
- De referentiesituatie voor landschap en cultuurhistorie wordt beoordeeld als een stijgende trend vanaf 2025, met onzekerheid over hoe sterk de trend zal stijgen;
- De huidige situatie rond archeologisch erfgoed wordt als matig beoordeeld;
- De referentiesituatie voor archeologisch erfgoed wordt als slecht beoordeeld, met grote onzekerheid naar 2050 (kleine kans op verbetering vanuit huidige situatie).

Welzijn

- De sociale cohesie is in de huidige situatie met goed beoordeeld, met een stabilisatie in de trend. Ook met de inclusieve samenleving gaat het over het algemeen goed, met een lichte afname;
- In de referentiesituatie is er een licht negatieve trend in de sociale cohesie en inclusieve samenleving zichtbaar (maar nog wel goed).

Wonen en woonomgeving

- In de huidige situatie is er voor wonen/ woningmarkt een matige score met een licht negatieve trend in de afgelopen decennia;

- In de referentiesituatie is de situatie voor wonen/ woningmarkt onzeker (licht negatieve tot licht positieve trend);
- De bereikbaarheid en de hoeveelheid voorzieningen zijn in de huidige situatie gedaald van een goede naar een redelijke beoordeling;
- In de referentiesituatie zal de bereikbaarheid van voorzieningen waarschijnlijk wat verslechteren door schaalvergroting en vergrijzing (beperkte mobiliteit);
- De huidige situatie rond recreatie is zeer positief. De provincie biedt een breed scala aan recreatiemogelijkheden die goed bereikbaar zijn en aantrekkelijk voor zowel toeristen als lokale bewoners;
- In de referentiesituatie zullen de recreatiemogelijkheden in Fryslân verbeteren, met nadruk op kwaliteitsverbetering, duurzaamheid en betere spreiding van recreanten.

Ruimtelijk-economische structuur

- In de huidige situatie is de bereikbaarheid in de stedelijke omgeving goed en in de plattelandsgebieden matig te noemen;
- De referentiesituatie rond de bereikbaarheid is onzeker en laat een bandbreedte zien met zowel een positieve als negatieve trend;
- De huidige situatie rond energie en het energienetwerk is als redelijk beoordeeld, met een licht stijgende trend;
- De referentiesituatie rond energie en het energienetwerk is als matig beoordeeld, met een licht stijgende trend maar wel met een grote onzekerheid door de aanhoudende netcongestie en onzekerheid over schaalvergroting binnen innovaties;
- De huidige situatie rond bedrijfsvestigingslocaties is als redelijk beoordeeld;
- In de referentiesituatie blijft het vestigingsklimaat min of meer stabiel. Demografische ontwikkelingen en personeelstekorten kunnen nadelig werken. Kennisplatforms, innovatiehubs en (mogelijk op termijn) de Lelylijn kunnen positief werken.

Economische vitaliteit

- De werkgelegenheid in Fryslân wordt in de huidige situatie en in de referentiesituatie als goed beoordeeld. De krapte op de arbeidsmarkt zal blijven aanhouden;
- Fryslân heeft vergeleken met overig Nederland geen hoog BBP per hoofd van de bevolking. Met de verschuiving van welvaart naar brede welvaart scoort Fryslân veel hoger. Het Friese verdienvermogen wordt in de huidige situatie als redelijk beoordeeld;
- De referentiesituatie voor het verdienvermogen zit tussen neutraal en goed;
- De huidige situatie en de referentiesituatie voor kennis en innovatie zijn als redelijk beoordeeld, met een mogelijke verbetering of verslechtering.

Natuurlijke hulpbronnen

- In de huidige situatie kan worden voldaan aan de vraag naar drinkwater, maar zeespiegelstijging vormt een risico voor het verzilten van drinkwatergebieden. Dit geeft een neutrale beoordeling, met een licht stijgende lijn vanaf 2010;

- De referentiesituatie voor drinkwater in 2050 wordt als slecht beoordeeld, met een dalende trend vanaf de huidige situatie (vanwege verzilting, vergrijzing en eventueel tekort);
- De totale situatie voor grondstoffenbehoud wordt als matig beoordeeld. Dit is wel een vooruitgang ten opzichte van de situatie rond de eeuwwisseling;
- De bandbreedte voor de referentiesituatie voor grondstoffenbehoud is groot, van negatief tot positief, vanwege de onzekere mogelijkheden in relatie tot de ambities;
- Voor duurzaam landgebruik is de huidige situatie als goed te beoordelen;
- Onzekerheid over de haalbaarheid van het provinciaal beleid voor duurzaam landgebruik richting 2035 en 2050 maakt dat de situatie richting 2050 met een licht negatieve trend wordt beoordeeld.

Bijlage 4: Van provinciaal belang

Overzicht van omgevingsgerelateerde kwesties van provinciaal belang, met toelichting.

Water, bodem en ondergrond	Een klimaatrobuust water- en bodemsysteem dat: zo goed mogelijk beschermt tegen wateroverlast en droogte; voorziet in schoon water voor drinkwater, landbouw, natuur en industrie; resulteert in een schone en vitale bodem; en leidt tot een duurzaam en veilig gebruik en beheer van de ondergrond.
Natuur	Een klimaatrobuust natuursysteem voor behoud en herstel van de Friese natuur, dat bijdraagt aan een goede waterkwaliteit en dat water vasthoudt. Een leefomgeving met goede condities voor natuur buiten de natuurgebieden.
Landbouw	Een toekomstbestendige en innovatieve landbouw, die goed samengaat met natuur en milieukwaliteit.
Economie	Een sterke economische structuur met een vitaal bedrijfsleven dat passend werk levert voor onze inwoners, en met een goede aansluiting tussen kennis, onderwijs en arbeidsmarkt. Een aantrekkelijk vestigingsklimaat gelet op beschikbare ontwikkelruimte, energie en water, kwaliteit van de leefomgeving, aanbod van arbeid en onderwijs, en op ontsluiting. Waarbij de 'speerpunten' van de economische samenwerkingsagenda gericht worden op gebieden conform het acquisitiebeleid. Daarmee ontstaat een kennis-ecosysteem rondom deze speerpunten.
Mobiliteit	Goede, duurzame en veilige regionale en (inter)nationale bereikbaarheid, met afstemming van vervoersaanbod en -vraag. Met snelle, hoogwaardige verbindingen tussen stedelijke centra binnen en buiten de regio, en een meer fijnmazige interne bereikbaarheid, geschikt voor veilige, toegankelijke en duurzame vervoerswijzen.
Energie	Een stabiel netwerk voor productie, opslag, conversie en transport van energie, dat bijdraagt aan een duurzaam, betrouwbaar en betaalbaar energiesysteem, waarbij Fryslân in 2050 fossielvrij en energieneutraal is.
Bebouwde omgeving	Een samenhangende hoofdstructuur van het bebouwde gebied, met een sterk netwerk van steden en dorpen. Met voldoende toekomstbestendige woon- en werklocaties, en toegankelijke en bereikbare

	voorzieningen voor onderwijs, zorg, publiek vervoer, cultuur, sport en vrijetijdsbesteding.
Veilig en gezond	Een veilige en gezonde leefomgeving met een goede milieukwaliteit. Dit is een leefomgeving die de bewoners als prettig ervaren, die uitnodigt tot gezond gedrag en waar de druk op de gezondheid zo laag mogelijk is.
Landschap & erfgoed	Een herkenbaar onderscheid tussen de Friese landschapstypen, gebaseerd op de provinciale kernkwaliteiten – landschap, natuur, cultuurhistorie, archeologie, aardkundig erfgoed, stilte en duisternis – en gericht op het behoud van de eigenheid en identiteit van Fryslân.
Sociaal	Een gemeenschap waarbinnen mensen naar elkaar om kijken, met bestaanszekerheid en gelijke kansen voor iedereen. Een samenleving waarin iedereen zichzelf kan zijn, gezond kan opgroeien en gezond oud kan worden.

Bijlage 5: Begrippenlijst

Begrip	Betekenis / Omschrijving
Agrarisch natuurbeheer	De maatregelen die landbouwers nemen om de kwaliteit van natuur en landschap te behouden of te verbeteren. Het omvat aangepaste bedrijfsvoering om natuur- en landschapswaarden te behouden of te creëren. Hieronder valt ook het agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer.
Agrofood sector	De gehele keten van landbouw en voedsel, van de productie (landbouw, veeteelt) tot de verwerking, distributie, handel en consumptie van voedsel, inclusief non-food landbouwproducten, en omvat ook kennisinstellingen, innovatie en duurzame oplossingen voor deze sector.
Agroforestry	Is een landgebruikssysteem waarbij bomen en struiken bewust worden geïntegreerd in landbouw- en veeteeltsystemen.
Agrolocatie	Een plek waar agrarische dienstverlenende bedrijven (loonbedrijven, agrarische hulpbedrijven) of voorzieningen en installaties t.b.v. meerdere agrarische bedrijven zijn geconcentreerd.
Basiskwaliteit natuur en landschap (BKNL)	Is een in Nederland voorgestelde minimale vereiste waaraan condities van een landschap moeten voldoen om een gewenst niveau van bij dat landschap passende biodiversiteit duurzaam te ontwikkelen en in stand te houden. Drie factoren zijn hierbij leidend: de milieucondities, de inrichting van het landschap en het beheer van het landschap.
Bedrijventerreinen met milieucategorie	Milieucategorie is een vakterm uit de planologie en milieukunde. Het is een indeling van de belasting die een (bedrijfs)activiteit kan leggen op het milieu. Deze indeling bestaat uit zes categorieën: 1 tot en met 6. Hoe hoger de klasse, hoe intensiever de belasting van het milieu.
Beekdalen	Beekdalen zijn laaggelegen gebieden die het zand doorsnijden en in de richting van het veengebied afwateren, voornamelijk in gebruik als graslanden.
Bereikbaarheid	Is omgekeerd evenredig aan de kosten in tijd, geld en/of moeite voor de verplaatsing die nodig is. De mate waarin een plaats of bestemming bereikbaar is voor personen, gemeten in tijd, kosten en moeite. Kan geredeneerd worden vanuit een bestemming of persoon. Nabijheid en mobiliteit zijn hierin belangrijke bepalende factoren.
(Bestaand) bebouwd gebied	De grond, binnen steden en dorpen, die benut wordt voor stedelijke functies op grond van een geldend omgevingsplan.
Biobased toepassingen	Verwijzen naar het gebruik van materialen die afkomstig zijn uit biologische bronnen, zoals planten en dieren, in verschillende producten en processen.
Biodiversiteit	De totale variatie van alle levende planten, dieren en micro-organismen.
Blue energy	Technologie waarmee met behulp van membranen energie wordt opgewekt uit het verschil in zoutconcentratie tussen zout en zoet water.
Boerdiverse landbouw	Boerdiversiteit verwijst naar de verscheidenheid aan typen boeren en agrarische bedrijfsvoeringen binnen de landbouwsector. Deze variatie maakt de agrarische sector als geheel veerkrachtiger en beter bestand tegen economische, ecologische en maatschappelijke veranderingen.

Bossenstrategie	Is een beleidsplan dat is opgesteld door het Ministerie van LNV in samenwerking met provincies en andere partners. Het doel is de hoeveelheid en kwaliteit van bossen te vergroten en te verbeteren. Fryslân heeft ook een eigen Friese bomen- en bossenstrategie die hierop voortbouwt.
Brede welvaart	Alles wat mensen van waarde vinden, naast materiele welvaart (inkomen en werkgelegenheid) ook gezondheid, onderwijs, milieu, leefomgeving, sociale cohesie, persoonlijke ontplooiing en veiligheid.
Chemische stoffen	Stoffen die risico's kunnen vormen voor gezondheid en milieu.
Circulaire economie	Een economisch systeem gericht op het maximaal hergebruiken en behouden van de waarde van producten en grondstoffen door delen, verhuren, repareren, opknappen en recyclen, met als doel afval te minimaliseren en waardevernietiging te voorkomen.
Cultureel erfgoed	Dit verwijst naar de tastbare en niet-tastbare elementen van een cultuur die een bijzondere waarde hebben voor een gemeenschap en die van generatie op generatie worden doorgegeven. Het gaat om monumenten, historische objecten, archeologische sites, maar ook tradities, rituelen en verhalen.
CHK en FAMKE	Is een kaart waarop we bestaande en verdwenen landschapstypen en cultuurhistorische elementen in het landschap laten zien (oude gebouwen, archeologische vindplaatsen, historische landschapsstructuren).
Deelmobiliteit	Vervoersmiddelen die gedeeld worden door meerdere gebruikers, zoals deelauto's, deelfietsen en deelscooters. Kan zowel door overheden, marktpartijen als particulieren worden aangeboden.
Delta	Een landvorm die ontstaat waar een rivier uitmondt in een groter waterlichaam zoals een zee of een meer. Delta's worden gekenmerkt door hun vertakte netwerk van riviertakken en sedimentafzettingen.
30-minuten bereikbaarheid van (basis)voorzieningen	De 30-minuten gemeenschap betekent dat belangrijke voorzieningen van huis uit binnen 30 minuten met verschillende vervoersvormen (modaliteiten) te bereiken zijn (maatstaf voor bereikbaarheid).
Diepe delfstoffenwinning	Het met gebruikmaking van een boorgat, tunnel, schacht of ander ondergronds werk onttrekken van delfstoffen aan de ondergrond.
Doelbereik	Het halen van een vooraf gesteld doel.
Dorpsmolen	Een windmolen nabij het dorp, die eigendom is van en geëxploiteerd wordt door het dorp of dorpscoöperatie, waarbij de opbrengsten terugvloeien naar het dorp zelf.
Duurzaamheid	Ontwikkelingen die voorzien in de behoefte van de huidige generatie, zonder voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoefte te voorzien (rekening houdend met milieu, economie en samenleving).
Ecologie	De manier waarop planten en dieren samenleven.
Emissie reducerende maatregelen	Zijn technieken en strategieën die worden toegepast om de uitstoot van schadelijke stoffen in de lucht, water of bodem te verminderen.
Emissies	Uitstoot van stoffen.
Energiehubs	In een energiehub vinden energieproductie en energievraag gelijktijdig plaats. Hierdoor wordt het openbare net zo minimaal mogelijk belast en kan er energie worden uitgewisseld zonder afhankelijkheid van de externe energiemarkt.
Energietransitie	De overgang van fossiele energie naar energie uit hernieuwbare bronnen.

Erfmolen	Kleine windturbines op het erf van een (agrarisch) bedrijf waarmee energie wordt opgewekt voor in hoofdzaak eigen gebruik.
Flexibel peilbeheer	Vorm van beheer van waterpeilen waarbij fluctuatie van peilen mogelijk is naar gelang de omstandigheden, in plaats van het hanteren van een vast (zomer of winter) waterpeil.
Flexwoningen	Kleine flexibele woningen die door omvang en bouwmethode over het algemeen in relatief korte tijd te realiseren zijn.
Friese boezem	Een aaneengesloten stelsel van meren, kanalen, vaarten, gemalen en spuisluizen met eenzelfde waterpeil, dat een aanzienlijk deel van Fryslân beslaat.
Fries Stedelijk Netwerk	Het samenhangend netwerk van de vier grote Friese steden (Leeuwarden, Drachten, Heerenveen en Sneek).
Fysieke leefomgeving	De ruimte waarin mensen wonen, werken, recreëren en leven.
Ganzenfouragegebied	Aangewezen gebied waarbinnen ganzen en smienten voldoende voedsel wordt geboden.
Gastvrijheidseconomie	Hiermee wordt het belang van recreatie en toerisme voor de economie en werkgelegenheid van een gebied aangeduid.
Gebiedseigen water	Water dat niet van buiten een bepaald gebied wordt aangevoerd. De bron van dit water is meestal neerslag, en het bestaat uit een mengsel van regenwater, grondwater en kwelwater.
Gebiedsgerichte aanpak	Is gericht op een aanpak van de opgaven speciaal voor dat gebied.
Geluidscontour	Een lijn op een kaart die een gebied afbakt waar het geluid van een bepaalde bron (zoals vliegtuigen, wegen of industrie) een vastgestelde geluidswaarde overschrijdt.
Geluidshinder	De mate van geluidsoverlast in een gebied.
Geothermie	Ook wel aardwarmte; maakt gebruik van warmte uit de diepe ondergrond (minimaal 500 meter diep).
Gezondheid	Fysieke en mentale gezondheid van de mens door een veilige, toegankelijke en milieuvriendelijke leefomgeving.
Gezondheidseffecten	De gevolgen van beslissingen op de gezondheid van inwoners.
Gezondheidswinst	Verbetering van de gezondheid van inwoners door een betere milieukwaliteit.
Groenblauwe diensten	Bovenwettelijke, vrijwillige activiteiten door particuliere grondeigenaren. Groene diensten richten zich op landschap/natuur; Blauwe diensten richten zich op waterbeheer/berging.
Groenblauwe dooradering / GBDA	Het netwerk van half-natuurlijke landschapselementen die het landelijk gebied doorsnijden. 'Groen' = droog karakter (houtwallen), 'Blauw' = nat karakter (sloten).
Grondgebonden landbouw	Betekent dat een agrarisch bedrijf afhankelijk is van grond als productiemiddel en dat er sprake is van een kringloop van mineralen (eigen voer/eigen mest).
Grondwaterbeschermingsgebied	Een zone rondom een waterwingebied, ingesteld om het grondwater te beschermen tegen vervuiling. Er gelden speciale regels en verboden.
Hemelwater	Verzamelnaam voor water dat uit de lucht valt, zoals regen, sneeuw, hagel en dauw.
Herstructurering	Het proces waarbij verouderde woonwijken, bedrijventerreinen en recreatieterreinen opnieuw worden ingericht en waarbij de bestaande functie van het terrein gehandhaafd blijft.

Hittestress	Een toestand waarbij mensen en dieren lichamelijke en mentale klachten ervaren door extreme hitte.
Houtopstanden	Houtopstanden verwijzen naar bomen, struiken, boomvormers, hakhout of wilgenhakhout.
Inbreidingslocatie	Een locatie binnen bestaand stedelijk gebied die gebruikt gaat worden voor woningbouw of andere nieuwe functies.
Integraal	Compleet, samenhangend. Kijken naar de samenhang tussen verschillende onderwerpen en het afwegen van verschillende belangen.
Invasieve soorten	Een plant, dier of micro-organisme dat oorspronkelijk niet in een bepaald gebied voorkomt, maar door menselijk handelen terecht is gekomen en schade kan veroorzaken.
Mitigatie	Het verzachten, verminderen of verzwakken van negatieve effecten.
Nutriënten	Essentiële voedingsstoffen voor planten (zoals stikstof en fosfor). Hoge concentraties kunnen negatieve gevolgen hebben voor het milieu en de waterkwaliteit.
Kader Richtlijn Water (KRW)	Een Europese richtlijn (2000) met als doel de kwaliteit van oppervlaktewater en grondwater in Europa te verbeteren en te beschermen.
Ketenmobiliteit	Betekent dat een reis wordt gemaakt door meerdere vervoermiddelen achter elkaar te combineren (mobiliteitsketen: van deur tot deur).
KPI	Kritieke Prestatie Indicatoren. Gebruikt om prestaties te meten en te monitoren t.o.v. doelstellingen.
Klimaatadaptie	Het vermogen om aanpassingen te maken die de gevolgen van klimaatverandering helpen opvangen.
Klimaatlandschappen	Verwijzen naar de manier waarop landschappen worden aangepast en beheerd om beter bestand te zijn tegen de effecten van klimaatverandering.
Klimaatmitigatie	Maatregelen die zijn bedoeld om de omvang of snelheid van de opwarming van de aarde te beperken.
Klimaatrobuust bouwen	Bouwen en inrichten van gebouwen en gebieden op een manier die bestand is tegen de gevolgen van klimaatverandering.
Koude-warmte opslag (WKO)	Een methode om energie in de vorm van warmte of koude op te slaan in de bodem voor verwarming en koeling van gebouwen.
Laadinfrastructuur	Alle voorzieningen en infrastructuur die nodig zijn voor het opladen van elektrische voertuigen.
Lagenbenadering	Methodiek voor ruimtelijke ordening waarbij de ruimte wordt geanalyseerd in drie lagen: 1. natuurlijke ondergrond, 2. netwerken/infrastructuur, 3. menselijk gebruik (occupatie).
Landschap van Wereldklasse	Een Fries landschap dat internationaal als uitzonderlijk wordt beschouwd vanwege kwaliteit, schoonheid, cultuurhistorie en duurzaamheid.
Leefbaarheid	De mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en behoeften die de (Friese) inwoners eraan stellen.
Lichthinder	Overlast en gezondheidsschade door overmatige verlichting.
Luchtvaartlocaties met incidenteel gebruik	Terreinen die 12 dagen of minder per jaar gebruikt worden.

Luchtvaartlocaties met structureel gebruik	Terreinen die meer dan 12 dagen per jaar gebruikt worden.
Meerlaagsveiligheid	Concept voor beheer overstromingsrisico's via drie lagen: 1. preventie, 2. ruimtelijke inrichting, 3. calamiteitenbeheersing.
Milieueffecten	De gevolgen van verschillende bronnen op lucht, water en bodem.
Mobiliteit	Het verplaatsen van personen of goederen in een bepaald gebied, of het vermogen hiertoe.
Mobiliteitshubs	Plek waar verschillende vervoerswijzen (modaliteiten) bij elkaar komen en reizigers kunnen overstappen (bijv. van auto naar trein).
Mobiliteitsnetwerken	Verschillende vervoersvormen die in samenhang bekeken worden.
Mton	Een metrieke ton is een eenheid van massa die gelijk is aan 1000 kilogram.
Multimodale knooppunten	Locaties waar overstapmogelijkheden zijn voor meerdere vervoerswijzen.
Multimodale mobiliteit	Het gebruik van verschillende vervoersmiddelen binnen één reis of transportketen.
Nationaal Landschap	Een door het Rijk aangewezen gebied met een unieke combinatie van agrarisch gebied, natuur en cultuurhistorie, waar ook plaats is voor wonen en werken.
Nationaal Park	Een door het Rijk aangewezen gebied met bijzondere natuurwaarden (bijv. NP Schiermonnikoog, NP Lauwersmeer).
Natura-2000 gebied	Een gebied met bijzondere natuurwaarden, onderdeel van een Europees netwerk van beschermde natuurgebieden.
Natuurinclusief	Rekening houden met natuurwaarden en het versterken van natuur als vanzelfsprekend onderdeel van handelen (bijv. bouwen).
Netbalancering	Het in evenwicht houden van vraag en aanbod van elektriciteit op het stroomnet.
Netcapaciteit	De maximale hoeveelheid elektriciteit die door het elektriciteitsnet kan worden vervoerd en verdeeld.
Netcongestie	Overbelasting van het elektriciteitsnet op een bepaalde plek of tijd.
Natuurnetwerk / NNN	Een samenhangend stelsel van natuurgebieden van internationaal of nationaal belang.
Nutsvoorzieningen	Een algemene voorziening zoals water, gas, elektriciteit, riolering.
Omgevingseffectrapportage (OER)	Instrument om de effecten van een plan op de leefomgeving systematisch in kaart te brengen (milieu, gezondheid, natuur, etc.).
Omgevingskwaliteit	De integrale kwaliteit van de fysieke leefomgeving (veiligheid, gezondheid, duurzaamheid, leefbaarheid, belevingswaarde).
Omgevingsveiligheid / externe veiligheid	Het voorkomen van gevaarlijke situaties door gebruik, opslag en vervoer van gevaarlijke stoffen.
Omgevingsverordening	Provinciale verordening die alle regels van de provincie (Fryslân) bevat voor de fysieke leefomgeving.

Omgevingswaarde	Een juridische en meetbare norm uit de Omgevingswet die de gewenste staat, kwaliteit of toelaatbare belasting bepaalt.
Ontgronding	Werkzaamheden die de hoogteligging van terrein of waterbodembelastingen verlagen (winning zand, grind, klei).
Openbaar vervoer	Voor eenieder openstaand personenvervoer volgens een dienstregeling (of op afroep/vraagafhankelijk).
Ov-concessie	Het recht om openbaar vervoer uit te voeren in een bepaald gebied gedurende een bepaald tijdvak.
Participatie	Het actief deelnemen aan de voorbereiding van provinciale besluitvorming.
PFAS	"Forever chemicals"; synthetische chemicaliën die water-, vet- en vuilafstotend zijn maar zeer slecht afbreken in het milieu.
Primaire waterkering	Bescherming tegen overstromingen bij hoogwater vanuit grote wateren (Noordzee, Waddenzee, IJsselmeer, grote rivieren).
Publieke mobiliteit	Een integraal vervoerssysteem van OV, doelgroepenvervoer en aanvullend vervoer waarbij de overheid verantwoordelijkheid neemt.
Regeneratief toerisme	Toerisme dat zich richt op het actief verbeteren en herstellen van natuur, cultuur en gemeenschappen (verder gaand dan duurzaamheid).
Reductiedoelstellingen	Specifieke doelen om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen.
Regionale meerwaarde	De mate waarin een bedrijf van belang is voor de regio (werkgelegenheid, kennis, maatschappelijke waarde).
Reserveringszone dijkversterking	Een zone langs dijken die vrijgehouden wordt van bebouwing t.b.v. toekomstige dijkversterking.
Ruimtelijke kwaliteit	Het resultaat van handelen dat de ruimte functioneel, aantrekkelijk en toekomstbestendig maakt (synergie tussen gebruik, beleving, herkomst en toekomst).
Small Modular Reactor (SMR)	Een kleine, modulaire kernreactor.
Sociale cohesie	De mate waarin mensen zich met elkaar en met organisaties verbonden voelen.
Speerpuntensectoren	Strategisch belangrijke economische sectoren. Voor Fryslân: AgroFood, Watertechnologie, HTSM, Circulair, Maritiem, Toerisme & Hospitality.
Spoedlocatie bodemverontreiniging	Een locatie met bodemverontreiniging die onaanvaardbare risico's oplevert en spoedig aangepakt moet worden.
STOMP-principe	Mobiliteitsprincipe met voorkeursvolgorde: Stappen, Trappen, Openbaar vervoer, Mobiliteitsdiensten, Privéauto.
Stroomgebieden	Een gebied waar al het water dat valt naar een gemeenschappelijk punt stroomt.
Synergie	Meerwaarde die ontstaat door concentratie van activiteiten (kennisoverdracht, klantenpotentieel, etc.).
Toegankelijkheid	Onderdeel van bereikbaarheid: iedereen kan zonder onderscheid een plaats bereiken, betreden en gebruiken.
Toekomstbestendige landbouw	Landbouwpraktijken die economisch levensvatbaar, ecologisch verantwoord en sociaal rechtvaardig zijn op de lange termijn.

Transformatie	Proces van ingrijpende verandering of herontwikkeling van een gebied naar een toekomstbestendige omgeving.
Transformatie van bestaande gebouwen	Het geven van een nieuwe functie en invulling aan bestaand vastgoed.
Trias mobilica	Beleidsprincipe voor duurzame mobiliteit om negatieve effecten te beperken.
TWh	Terrawattuur (miljard Kilowattuur/KWh). Jaarlijks elektriciteitsgebruik wordt hier vaak in uitgedrukt.
Unesco Werelderfgoed	Cultureel en natuurlijk erfgoed dat uniek en onvervangbaar is en op de Werelderfgoedlijst staat.
Vaarwegklasse	Het type vaarweg volgens een vastgestelde klasse-indeling (CEMT).
Veenoxidatie	Proces waarbij veen door lage grondwaterstand wordt afgebroken door zuurstof, wat leidt tot bodemdaling en CO ₂ -uitstoot.
Verbrede bedrijfsmodellen	Bedrijfsstrategieën waarbij activiteiten worden gediversifieerd voor meerdere inkomstenbronnen.
Verdichting	Het verhogen van het aantal woningen of functies binnen bestaand bebouwd gebied.
Verdienmodel	De manier waarop een organisatie waarde creëert en omzet in inkomsten.
Verdienvermogen	Vermogen om inkomsten te genereren door arbeid of economische activiteiten.
Verdringingsreeks	Rangorde van gebruikerscategorieën voor de verdeling van zoet water tijdens waterschaarste.
Verkeersveiligheid	De mate waarin iedereen veilig kan deelnemen aan het verkeer.
Verstedelijking	Samenhangende benadering van opgaven in steden en dorpen (wonen, economie, groen, etc.).
Vervoersarmoede	Beperkte toegang tot vervoer waardoor deelname aan maatschappelijke activiteiten wordt belemmerd.
Vervoersmodaliteit	Wijze van verplaatsen (fiets, auto, trein, etc.).
Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR)	Europees juridisch kader voor bescherming van vogels, habitats en soorten (basis voor Natura 2000).
Voorzorgsbeginsel	Het uitgangspunt om voorzorgsmaatregelen te nemen bij mogelijke risico's voor gezondheid en milieu.
Vrijkomende Agrarische Bebouwing (VAB's)	Leegstaande agrarische bedrijfsgebouwen na beëindiging van bedrijfsactiviteiten.
VTH instrumentarium	Instrumenten voor Vergunningverlening, Toezicht en Handhaving.
Warmtetransitie	De overgang van aardgas naar hernieuwbare warmtebronnen in de gebouwde omgeving.

Water- en bodemsysteem	De samenhangende water- en bodemlichamen in een gebied.
Waterbeschikbaarheid	De hoeveelheid water die beschikbaar is voor verschillende toepassingen.
Waterlichaam	Een samenhangend stelsel van oppervlaktewater met vergelijkbare status en doelen.
Weidevogelgebied	Een gebied dat is aangewezen vanwege de bijzondere betekenis voor weidevogels.
WHO-advieswaarden	Richtlijnen van de WHO voor luchtkwaliteit (fijnstof, stikstof).
WMO-vervoer	Vervoer geregeld door gemeenten (Wet Maatschappelijke Ondersteuning) voor mensen die niet zelfstandig kunnen reizen.
Zeer Zorgwekkende Stoffen (ZZS)	Stoffen die ernstige risico's vormen voor mens en milieu en extra streng gereguleerd worden.